

Наталя Старченко

ВОЗНІ НА ВОЛИНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.: СУДОВІ УРЯДНИКИ ЧИ СЛУГИ?

Возні як соціальна група – скоріше умовність, оскільки згадок, де було б проартикульоване відчуття їхньої належності до певної урядницької спільноти та існування групової солідарності, виявити не вдалося. Однак об'єднання возних за належністю до одного урядницького «фаху» і сумою обов'язків, що на них покладалися, відтак – певними спільними умовами існування в шляхетському середовищі, дозволяє аналізувати їх як певну «соціо професійну» групу. Тож спробуємо саме під цим кутом зору поглянути на уряд возного у Волинському воєводстві від часу його появи внаслідок адміністративно-судової реформи 1564–1566 рр. і до початку XVII ст., почергово аналізуючи такі питання: коло вознівських обов'язків, визначене II Литовським Статутом (далі – II ЛС) і породжене повсякденними практиками; ставлення до возного у шляхетському середовищі; вознівська система лояльностей і поріг очікувань, або, іншими словами, хто і чому був зацікавлений в отриманні уряду возного¹.

Дослідницький інтерес до вознівського уряду й осіб, що його обіймали, з'являється переважно із зацікавлення канцеляріями гродського та земського судів, призвівши в різний час до появи ряду статей та принагідних зауваг і спостережень², однак так і не спровокувавши до сьогодні появи монографіч-

¹ Аналіз вестиметься переважно в межах двох повітів – Володимирського і Луцького; ситуація в Кременецькому повіті вимагає додаткових досліджень.

² *Bandtkie J. W.* O urządzie woznego w dawnym sądownictwie polskiem // Biblioteka Warszawska, 1858. II. S. 1–5; *Fejntuch M.* O woznych sądowych w Wielkopolsce w XIV i początkach XV wieku // Pamiętnik słuchaczy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1887. S. 173–195; *Lan- no I.* Земський суд в Великому князстві Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб., 1897. Июнь. С. 272–275; *Kutrzeba S.* Dawne polskie prawo sądowe, 1947. S. 44–46, 57–58, 62; *Gąsiorowski A.* Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośrednio-wiecznej Wielkopolsce. Poznań, 1970. S. 302–303; *Mrukowna J.* O zmuszaniu woźnego do połykania pozwu // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XXII, 1970. Z. 2. S. 159–168; *Góralski Z.* Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1984. S. 224–230; *Urban W.* Woźni sądowi województwa krakowskiego w latach 1535–1548 i ich szlacheccy pomocnicy // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XXXIX, 1987. Z. 1. S. 171–182; *Szymczakowa A.* Woźni sądowi łęczycy, sieradzcy i wieluńscy do połowy XV wieku // Acta Universitatis Lodzianis. Folia

ного дослідження. А між тим уряд возного, попри те, що був найнижчим серед судової урядницької ієрархії, становив важливий елемент судочинства в Речі Посполитій, сполучаючи суд і сторони, а також сторони між собою в ході тривання судового процесу і різного роду вступних актів до нього³. Возні не мали жорсткої прив'язки до конкретної судової інституції і діяли в межах всіх видів воєводських/повітових судів – гродського, земського, підкоморського, каптурового, трибунальського (в короткий період функціонування Луцького трибуналу), а також тих, що лише окремими аспектами своєї діяльності пов'язувалися з офіційним судочинством – копного і полюбовного. Возні, окрім того, були невід'ємною частиною шляхетського повсякдення як офіційні свідки при всіх бодай скільки важливих подіях в житті окремого шляхтича і регіональних спільнот у цілому.

Уряд возного, як і багато інших нововведень судово-адміністративної реформи у Великому князівстві Литовському, був затверджений II ЛС⁴, однак поява його по різних повітах Волинського воєводства не була одномоментною: в Кременецькому повіті возні з'являються найраніше – в 1565 р., у Луцькому та Володимирському – перші вознівські свідчення фіксуються 1567 р.⁵

Возні призначалися воєводами по повітах з числа осілої там шляхти відповідно до потреб цієї судово-адміністративної одиниці. Початково у Луцькому повіті було обрано п'ять возних, у Володимирському – шість, у Кременецькому фіксується лише три, однак їхня кількість могла бути більшою⁶. Джерела не містять інформації, на який спосіб обирався перший комплект возних; пізніші матеріали засвідчують, що воєвода затверджував кандидатуру, обрану шляхетським загалом⁷, про яку клопоталися повітові урядники та шляхта:

historica, 36. 1989. S. 77–93; Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1994. Т. 228. Праці історично-філософської секції. С. 71; Jop R. Czas pracy woźnych generalnych z grodów chełmskiego i krasnostawskiego w II połowie XVII wieku // Rocznik Chełmski. 2001. Т. 7. S. 95–114. Безпосередньо аналізу появи цих урядників на території Волинського воєводства присвячена ґрунтовна стаття Володимира Поліщука, див.: Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. Випуск 7. К., 2002. С. 185–215.

³ Szymczakowa A. Woźni sądowi... S. 86.

⁴ В аналізі уряду возного спиратимусь на приписи II Литовського статуту, за нормами якого у відповідності з Люблінським привілеєм 1569 р. судилося Волинське воєводство, а також на окремі сеймові конституції, чия дія до певної міри мусила поширюватися на Волинь як частину Корони.

⁵ Поліщук В. Запровадження уряду возного... С. 194–198.

⁶ Там само. За моїми підрахунками у Володимирському повіті 1567 р. фіксується 6 возних, а не 5, як було зауважено В. Поліщуком (с. 215). Поза увагою дослідника виявився Іван Ванкович Літинський (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 19 зв.

⁷ Тексти надань на вознівство засвідчують нормативну процедуру, яка передбачала затвердження воєводою кандидатури, обраної шляхетським загалом, однак очевидно, що в спільноті з сильними патронально-клієнтарними зв'язками, так зване обрання могло бути

«Их м(и)л(о)сть п(а)нове братья н(а)ши, обыватели повету Володимерского, спосродку брати н(а)шое обрали Михаила Голуба Сердятецкого, за которым писали до мене, [...] абых его на врьдъ возненство постриг и уставил»⁸.

Згідно зі статутними приписами, возні (розд. 4, арт. 4)⁹ мали бути достойними довіри, порядними особами, що присягали перед воєводою на свій уряд і були ним пострижені. Ритуал постриження вказував на основну вознівську функцію – свідка, фігурально – «очі і вуха» шляхетської корпорації. Так, волинський воєвода Андрій Вишневецький у своєму листі про постриження возного Луки Черневського зауважує: «То, што будет видел або слышал, до книг сознавати маеть»¹⁰.

Ще чіткіше про характер процедури постриження висловився 1596 р. писар ковенського суду:

«А пань писар на то мовил, иж дей возныхъ для того над очыма и над ушыма пострыгають, абы они добре видели и слышали на обеде стороне и правьду созывавали, жадного слова не опускаючи ани причынаючи, кгдажь хитрый адверьсарь альбо сутяжы, укинувши альбо вывротивьшы одьно словько, может на немь немало речей себе водьлугъ мысли и потребы своее будоват»¹¹.

Юрисдикція возних зазвичай обмежувалася територією повіту, про що свідчать тексти кількох скарг. Так, під час розгляду справи Михайла Павловича з Михайлом Дчусою луцьким гродським судом адвокат Павловича просив увільнити його клієнта від процесу, оскільки позови йому були подані кременецьким возним, а «статут не учитъ, абы мели возные з ынших поветов в тутошней поветъ въежъчати и ведле врьду своего, што имь належить, справовати и позы отдавати». Суд визнав слушність вимоги: «сведоцство их [возних інших повітів] в томъ нашомъ повете не ест слушне»¹².

Важливо, що сеймиківі ухвали часу безкоролів'я, які зазвичай акцентували увагу на важливих для функціонування шляхетської спільноти моментах судочинства, поміж іншого, звертають увагу на необхідність осілості возного саме у тому повіті, де він виконував свої обов'язки: «Позвы мають быти даваны порядне водле статуту, то есть через возных поветовыхъ, в которомъ повете яко возный, так и позванный оселость свою маеть»¹³. Хоча цілком

риторичною формулою, яка маскувала отримання уряду на клопотання впливової чи наближеної до воєводи особи, про що детальніше трохи згодом.

⁸ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 91 зв., 1578 р.

⁹ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских. М., 1855. Кн. 23.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 176–176 зв.

¹¹ Jablonskis K. Lietuviu kultura irjos veikejai. Vilnius, 1973, s. 371. Дякую Володимирові Поліщуку, який звернув мою увагу на цей матеріал.

¹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 63–63 зв., 1570 р.

¹³ Там само. Ф. 25, спр. 15, арк. 114 зв., 1575 р. Див. також: «Возный которого кольвекъ повету позы давати маеть и сознавати на врьде у своємъ повете» (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 16 зв., 1587 р.). Аналогічний аргумент був використаний під час розгляду справи Дмитра Яловицького з Павлом Коритенським: «...умоцованный п(а)на Дмитра

імовірно, що ситуативно дії повітових возних могли поширюватися і на межі всього воєводства¹⁴.

Між тим категорично неприйнятним для шляхти було урядування на Волині коронних возних, що оскаржувалося на різних етапах перебігу конфлікту. Аргументами проти було їхнє нешляхетське походження¹⁵ та неосілість у воєводстві. Так, наїзд на маєток Андрія Суходольського та заподіяні йому шкоди в «недостатку» волинських возних були засвідчені генеральним возним з Белзького повіту, що було оскаржене позваною стороною: «У нас возные не могут быти инакшие, толко шляхтичи и оселые, а там зась люди хлопка простого возным учинят [...], которого сознане жадною мерою важное быти не можеть»¹⁶.

Зацікавлені сторони також акцентували увагу суду на необізнаності коронних возних з «волинським» правом, тобто П ЛС, відмінним від коронного: «...тот возный коронный, хлоп простый, не ведает, зачым и откол урядом своим в ыншим воеводстве, ыншом повете, который и нашего права и нашого звычайу заживают неналежне, справовал»¹⁷.

Тож у 80-і рр. на Волині з'являються генеральні возні¹⁸, що отримували свій уряд через королівське надання і чия дія поширювалася найчастіше на межі трьох воєводств – Волинського, Київського та Брацлавського¹⁹, інколи

Яловицкого пан Григорей Дедеркало поведил, иж, дей, пан Яловицкий року жадного слушного не мает, кгда ж возный повету луцкого тот позов п(а)ну Дмитру Яловицкому дал, [...] а то водле права быти не может, кгдаж толко каждый возный в повете своем и урадом своимъ справовати может. И подал на то артыкул четвертый в разделе четвертом» (ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 16, арк. 197 зв.).

¹⁴ Звернімо увагу, що незадоволення Дмитра Яловицького від провадження справи кременецьким городським судом засвідчує Дем'ян Мокренський, володимирський возний, який перебував у Кременці під час років: «мною, возным, на уряд кгородский кременецкий светчил» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 196 зв. – 197 зв., 1583 р.). Той же Дем'ян Мокренський «ку записованю до книг кгородских вызнал тыми словы, иж року теперешнего тисеча пятсот осмьдесят первого м(е)сца сентебра первого дня, и маючи я при собе шляхту, п(а)на Яна Качановского а пана Войтеха Кгроновского, былемъ на потребе его м(и)л(о)сти пана Павла Корытенского в Кремянцу» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 331, 1581 р.).

¹⁵ На переважно нешляхетне походження возних Краківського воєводства вказує, зокрема, Вацлав Урбан, див.: *Urban W. Woźni sądowi województwa krakowskiego...*

¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 2, арк. 45 зв. – 48 зв., 1609 р.

¹⁷ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 239 зв. – 240 зв.

¹⁸ Варшавська конституція 1576 р., зауважуючи, що на деяких урядах не приймають визнань генеральних возних, узаконює їхню дію в межах Корони: *Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 163.* Відповідно до норми III Литовського Статуту (розд. 4, арт. 104) у кожному повіті мусив бути один возний генерал («енерал») як головний над іншими возними, що отримував свій уряд з руки короля на прохання («за причиною») найвищих урядників воєводства (воєвод і старост) та шляхти. Практика Волинського воєводства суттєво відбігала від припису III ЛС, оскільки возні генерали, яких фіксується досить багато, діяли паралельно з повітовими возними, і різнилися від них, схоже, лише більшою територією свого урядування.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 35 зв., 1601 р.

– всієї Корони²⁰ чи Речі Посполитої²¹. В окремих наданнях на вознівство територія врядування обмежувалася лише Волинським воєводством²².

Тексти «автентиків на вознівство» часто містять вказівку на мету реформування цього уряду – його уніфікацію по типу коронних воєводств: «...хотечи у воєводствах Киевском, Волынском и Браславскомъ и поветех их одинаковый порядок, яко и в иных воєводствах в Короне нашой, з стороны возних мети и постановити»²³.

Втім, така уніфікація не торкнулася головної відмінності возних трьох українських воєводств від решти коронних територій – обов'язкової належності їх до шляхетського стану й осілості, тобто володіння нерхомістю. На необхідності підтвердження осілості (а інколи й шляхетності) для введення у вознівство акцентують увагу тексти королівських надань. Причому осілість возних мала розташовуватися саме в межах одного з трьох воєводств – Волинського, Брацлавського чи Київського, і вона ж, зазвичай, визначала місце їхнього введення на уряд (присягання і постриження) та основну територію функціонування:

«Тым листомъ нашимъ даем а постановляем водлугъ правъ тых там земель за возного енерального шляхетного Андрея Загорского, в повете Луцком оселого, даючи и позволяючи ему каждые потребности и sprawy вшелякие там тых воєводствъ учинити и отпраовати; вшакож первой тот то Андрей Загорский мает и повинен будет шляхецтво и оселость свою перед врядом кгородским которым колвекъ тамошним водлуг права вывести и показати»²⁴.

Хоча у текстах надань на вознівство зустрічаються й інші формулювання, які свідчать не лише про розширення території дії генеральних возних, а й про можливість їхнього «постриження» на будь-якому судовому уряді²⁵. Однак на практиці зберігалася «прив'язка» генеральних возних саме до тих воєводств, де вони мали осілість, та недопущення до урядування чужинців. Про це свідчить, скажімо, той факт, що Іван Палинський іменується в тексті королівського надання як осілий у Київському воєводстві, а між тим неру-

²⁰ Там само. Арк. 109 зв.: «Мы шляхетного Григоря Минковского, въ воєводствах Волынском оселого, возным енералом земским *всех воєводствъ и поветовъ коронных* назначити и постановити умыслили».

²¹ Там само. Арк. 22 зв. – 24: надання Івану Палинському уряду генерального возного, «в воєводстве Киевском оселого, возным енералом земским *всех воєводствъ и поветовъ коронных и теж Великого князства Литовского* назначити и постановити умыслили».

²² Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 29, арк. 115 зв. – 116 зв.: Григорій Тхоровський подав до гроду королівський лист на уряд генерального возного з юрисдикцією в межах 3-х повітів, «просечи, абы суд оному присегу выконати наказал и на тот уряд его пострыгль».

²³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 129 зв.

²⁴ Там само. Арк. 106 зв. – 107.

²⁵ Там само. Арк. 23, 1599 р.: «...в воєводстве Киевском оселого возным енералом земским *всех воєводствъ и поветовъ коронных, и теж Великого князства Литовского* назначити и постановити умыслили [...], *абы перед урядом судовым где колвекъ и которым колвек присегу верности своее, в праве посполитом описаную, учинил*».

хомість, що її він демонструє на підтвердження своєї осілості при постриженні у Луцькому гроді, розташована на Волині²⁶. Цей факт може непрямо свідчити, що для визнання вознівських повноважень у Волинському воеводстві осілості на Київщині було недостатньо²⁷.

На «прив'язку» осілості генеральних возних до місця їхнього постриження, і, відтак, урядування, може також свідчити інтервал, інколи досить значний, між датами королівських надань і безпосереднім вступом на вознівський уряд, умовою якого була демонстрація осілості. Так, привілей на генеральне вознівство Андрій Загорський отримав 10 квітня 1598 р., а подав його до луцького гродського уряду лише 28 березня 1602 р. При цьому він продемонстрував свою осілість – запис від володимирського підкоморія Адама Прусиновського дворища в маєтку Золочовці, датований 1 лютого 1602 р.²⁸.

В іншому випадку Іван Палинський, про якого вже йшлося, під час свого «утворення на вознівство» 9 січня 1602 р. продемонстрував перед луцьким гродом королівське надання на уряд від 26 квітня 1599 р., а також осілість «од пана Федора Вилгорского» – запис дворища в Шумську Кременецького повіту, датований 6 грудня 1601 р.

Григорій Минковський, вступаючи на вознівство 28 березня 1602 р., подав королівське надання від 5 грудня 1599 р., а також запис від кн. Стефана Марковича Сокольського дворища в селі Смідині в певній сумі грошей, датований 27 березня 1602 р.²⁹:

«Мы, дознавши ку себе верные и послушные службы его ку намь, верне, хентливе а жичливе чиненые, служебника нашего Григоря Минковского, которому я за тые верные службы его хентливые, дознавши и того не захавши на себе, але еще ку дальшим и болшим службамь моим мети и его заховати хочу»³⁰.

Виглядає на те, що отримання потенційним возним нерухомості збігалося з введенням його на уряд. Час же після отримання автентики використо-

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. Втім, вказівка на осілість у королівському наданні не конче відображала фактичну ситуацію номінанта. Адже Андрій Загорський і Григорій Минковський теж названі у привілеях осілими у Волинському воеводстві, а між тим продемонстрована ними нерухомість при введенні на вознівство була надбана через кілька років після номінування їх на уряд. Тож записи про осілість у королівських привілеях могли відображати наміри номінанта осісти в певній землі.

²⁸ Там само. Арк. 106 – 107 зв., 115 зв. – 117: «дознавши великое хути и приязни до себе уроженого п(а)на Аньдрея Загорьского, земенина его королевское милости воеводства Вольнского, которую хотечи ему вшелякимь способомь нагородити, даль есми ему дароваль симь добровольнымь листомь, записомь моим, записую дворисче в маєтности моеї Золочовце, называемое Калениковское, у воеводстве Вольньскомь в повете Луцкомь лежачое, до живота его зо вьсими пожитками, до того дворища менованого належачими».

²⁹ Там само. Арк. 109–110 зв., 117–118.

³⁰ Там само. Арк. 117 зв.

увався номінантом для «добування» необхідної нерухомості, що отримувалася як плата за службу чи певні послуги місцевій шляхті. І, лише досягнувши бажаного, номінований возний вступав у свої обов'язки.

Вимога шляхетності і осілості в межах Волинського воєводства для генеральних возних (по типу повітових урядників), часто призводила до неприйняття на Волині «генералів» з інших коронних воєводств. Це засвідчує справа Миколая Угровецького, холмського старости, з Андрієм Фірлеєм з Дубровиці з приводу наїзду Фірлеєвих слуг і підданих на смідинський ґрунт Угровецького, що розглядалася володимирським земським судом. На початкових етапах процесу адвокат Фірлея просив про відкладення справи передовсім тому, що визнання правопорушення було зроблене холмським генеральним возним у холмському гроді, між тим, як мало робитися у тому повіті, де провадилася справа. Визнання також, за словами адвоката, мусило бути писане руською мовою (за привілеєм Люблінського сейму) і робитися возним, осілим у тій же землі:

«Першая – иж реляция возного мает быти повету тутошнего, которыи бы был осельмь в томъ повете, и того реляция положения позову до книг земських albo кгородских тутошних созналь в томъ повете, в котором позовы положил, чого ми не показует, але ми якуюсь голуу карту, якобы возный холмський позовы положити мил, показует, што водлуг права Великого кн(я)зства Литовского стати не может, бо *мает быти возный шляхтич осельй*; третяя – вшелякие sprawy водлуг привилею любелского воеводства Вольнского писмом рускимь отпрапованы быти мают, а тут сторона поводова указует реляцию писмом латинскимь albo полскимь писаная, прото водлугъ права неважная быти мает».

Суд визнав аргументи позваної сторони за слушні і відклав слухання справи³¹. Тож, схоже, що введення генерального вознівства, попри наміри реформаторів, суттєво не міняло ситуації – у Волинському воєводстві на цей уряд могли претендувати лише осілі там шляхтичі. Хіба з тією різницею, що територія їхньої дії, при потребі, могла суттєво розширюватися.

Складання присяги і постриження генеральних возних відбувалося у гродському чи земському суді за асистування значної кількості шляхти. Потому через повітового возного інформація про нового урядника доводилася до широкого загалу. Складання возними з себе повноважень, що зустрічається вкрай рідко, теж відбувалося у повіті. Так, Карпо Кобыленський, зрікається уряду у володимирському земському суді³².

³¹ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 118–122 зв.

³² Там само. Арк. 391–392: «Постановившиися очевисто шляхетный Карпъ Кобыленский оповедал, иж, дей, што ег(о) к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть поверити мне был рачил автентьку на врьад енералский воеводства Вольнского(о), которм за присегою своею перед ясневелможным Костентином кн(я)жатем Острозкимь, воеводою киевским, учиненою, урядовне былъ пострыжон и от року тисеча пятсот деветдевят третег(о), што на врьад мой возновский належало, водле Бога и справедливости светое, не заводечи сумьнения своего, ажь потолок отпраповал. А такъ, дей, я з доброе воли своее, не хочечи болшь тым

Варто також зауважити, що поруч з генеральними возними продовжували функціонувати і возні повітові, яких призначали воеводи у випадку потреби³³.

Вознівські обов'язки. За нормами II ЛС (розд. 4, арт. 5), до кола вознівських обов'язків входили такі дії: вручення позову та інформування при цьому відповідача про термін провадження справи у суді («складання року»); приведення свідків до присяги; присутність при різного роду свідченнях особи/осіб, що могли мати юридичні наслідки; передача власності за судовим декретом сторони, що виграла справу («ув'язування» у власність); оглядання наслідків кримінальних правопорушень і визнання їх на уряді, що обов'язково мусило фіксуватися у судових книгах. Письмовій фіксації вознівських визнань надавали великого значення, оскільки вони в ході процесу фігурували як доказ, рівноцінний особистому свідченню возного. Зокрема, Статут передбачав ситуацію, коли відповідач, попередньо підчистивши текст позову, відмовлявся відповідати у суді, адже правова норма містила заувагу, що вручений відповідачеві позов не мусив мати виправлень чи підчисток («нескробаний, не мазаний»). Визначальним у такому разі було саме свідчення возного (розд. 4, арт. 23). Звернімо увагу на реакцію суду під час процесу, де сторона висловила підозри щодо правдивості вознівських свідчень: «В каждой справе его [возного] в-ра мает быти дана»³⁴.

У Статуті також є згадка про можливу ситуацію, коли возний помирав, не встигнувши визнати в судовій канцелярії свої урядницькі дії. Тож у цьому випадку визнання провадилося шляхтою, що асистувала возному у його роботі. Шляхта «люди добрі» у кількості двох осіб, які зміцнювали свідчення возного, були обов'язковим супроводом для нього, окрім малозначущих справ, що їх він міг провадити і сам один (арк. 5, розд. 4). Втім, на практиці будь-які дії возного без супроводу свідків, або ж за участю свідків, чия шляхетність ставилася під сумнів, оскаржувалися зацікавленою стороною. Присутність свідків при возному мусила забезпечувати сама сторона, що потребувала вознівського визнання: «...который возный поведил, иж, дей, не я, але сторона ку мне шляхту способити была повинна, чого не учинила, сама, дей, в том собе винна зостала»³⁵.

урядом справовати, але его туть у суду земског(о) володимерского вечными ч(а)сы зрекаю, иж от сего ч(а)су на потом урядом тым справовати не маю, якож и тот авгентькь перед нами у судуу покладал».

³³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 534–535, 1602 р.: «Листь на возновство» від волинського воеводи кн. Олександра Острозького шляхетному Еліашові Данчевському: «Alexander xiąze Ostrozkie, woiewoda wołynsky. Wszem wobec y każdemu zosobna komu o tem wiedzieć nalezi. Oznaimuiemy, iż przez niedostatek w tych kraiach woznych, sprawy ludzkie do omieszkiwania przichodzą, za prozbą tedy niektrych obywatelow woiewodstwa Wołyńskiego, tego człowieka dobrego, szlachcica uczciwego, powiecie Luczkim osiadłego Eliasza Danczewskiego według prawa postrygszi i przisięgi my go wysłuchali, o czym wiedzą, abyscie go wm do spraw swych za doskonałego woznego uziwali i w urządzie świadectwa iego przyjmowali. Na czo daimy ten list z pieczęcią i podpisem ręki naszey».

³⁴ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 580.

³⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 413–413 зв.

Відповідно, необхідність платні свідкам за їхні послуги мусила суттєво впливати на вартість досудових актів. Тому серед шляхти-«людей добрих» зустрічається значна кількість слуг, чії функції при возному могли бути частиною служби своєму панові, його приятелям чи родичам. Шляхетність таких свідків могла бути сумнівною³⁶, тож, принагідно, оскаржувалася зацікавленою стороною і тим самим підважувала ймовірність подальшого провадження процесу.

Так, Гнівош Калусовський просив про відкладення слухання справи на тій підставі, що возному, який вручав йому позов, асистували свідки-нешляхтичі:

«По вычитанью того выпису [реляції возного] пан Гневошъ Калусовский поведиль, иж тотъ позовъ неслушне и не ведле права есть положонъ, бо возный, кгда поэвы кладеть, маеть при себе мети дву шляхтичов. А при томъ положенью того поэву шляхта не была, кгдажь тые, которыхъ возный в сознанию своемъ помениль, не суть шляхтичами, до чого браль себе артыкуль пятый в разделе четвертомъ»³⁷.

Суд визнав слушність аргументів Калусовського, оскільки його контрагент не довів шляхетства свідків при возному, і відклав слухання справи³⁸.

Важливою умовою вознівського урядування було надання возному повноважень від судових урядників (переважно гродських, оскільки канцелярія гроду працювала постійно) на участь у певних процедурах, що далеко не для всіх видів справ, за статутowymi приписами, вважалось обов'язковим. Згідно з II ЛС, возний міг вручати позови стороні, а також оглядати і засвідчувати наслідки незначних кримінальних правопорушень і без урядового надання (розд. 4, арт. 5). На цьому акцентувала увагу і сеймикова ухвала під час другого безкоролів'я: «Возный, поэываючи, маеть [...] поэвы давати або покладати и без придания врядового»³⁹. Відлунням таких шляхетських інтенцій є і конституція 1576 р., яка вказує на право возного Волинського воєводства виконувати свої функції без урядового надання, за винятком освідчення тяжких кримінальних злочинів – наїзду, вбивства та інших кривавих справ⁴⁰.

Однак тексти скарг засвідчують, що шляхта сприймала як обов'язкову умову письмове надання возному від уряду повноважень на провадження справи:

³⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 39 зв.: «Ты, дей, возный, ездиди до мене с хлопы, с кунды сами, а не з урожоною шляхтою».

³⁷ Там само. Ф. 28, спр. 16, арк. 125 зв. – 126.

³⁸ Там само: «Сторона позваная тых, которые при томъ положению поэву были, нешляхтичами быти мениль, а сторона поводовая шляхетства их ничимъ не подъперъла ани доводи. С тых причинъ пана Гневоша Калусовского на тот часъ от поэву и року вольнымъ учинивши, пну Климу Калусовскому на поэву поправовати сказали есмо».

³⁹ Там само. Ф. 25, спр. 15, арк. 114 зв., 1575 р.

⁴⁰ Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. II. S.165: O potrzebach Woiewodztwa Wolynskiego «Tez za prosbą ich Wozny Ziemski w onym Woiewodztwie będzie mógł wszystkie urzędy swe повинне wykonywać, chociaźby go też urząd żaden stronie do tego nie przydawał, okrom gdyby szło o iakie zakrwawienie, zabicia, naiazydy etc.».

«У нас возный без приданя урядового *жадных речей* [...] оглядовати не может»⁴¹.

«Пан Томко Ощовский, принявши от п(а)на возного позы и вычитавши ихъ, пытал пана возного, естли же ма приданье з уряду. П(а)нъ возный ему лист а придане врядовое показал»⁴².

«[Возный] сам своею волею над пристойност свою, чого не мел чинити, ездил; [...] неврядовне ест взят»⁴³.

Відсутність надання могла стати підставою для оскарження під час судового процесу вознівських дій зацікавленою стороною. Так, у справі Ганни Борзобогатянки Боговитиної зі Степаном Боговитином Шумським возний на вимогу сторони визнав, що Шумський взяв його на засвідчення присяги без урядового надання:

«Мне поведил, иж, дей, зо мьною поедешъ на прислуханье присяги п(а)ни Боговитиное, нижли, дей, мне цедулы не далъ. Я, дей, з ним не хотел ехати, ажъ бым панъ на тот часъ подьстаростий кремьянецкий на то ему мене придалъ. А панъ, дей, Шумський силою взявши, зъ собою повел».

Втім, на процесі зіткнулися два погляди на цю справу, де контраргументом заявленому було:

«Што ся дотычет на приданьи врядовомъ, [...] то ему [Шумському] было волно, кгдажъ каждый и къ каждой потребе своей шляхтича до возного, которого похочеть або можетъ, до потребности своее звести волно каждому есть»⁴⁴.

Однак доміантою у скаргах все ж звучить обов'язковість урядового надання. Проте не виключено, що у цьому випадку маємо справу з різновидом риторики, до якої вдавалися сторони з метою затягнути справу, піймати супротивну сторону на невиконанні процедурних формальностей, неважливо, правових чи звичаєвих.

Надання робилося не конче на певну особу возного. Зацікавлена сторона, не заставши на уряді возного, могла взяти уповноважувальний лист на того з них, якого вдалося б знайти:

«...нижли есми на тот час при враде возного не мел, я квит мой придал до возного, которого бы себе способити мог, дал, абы на тую потребу ехал»⁴⁵.

«...возного при враде не мел и квит мой до возного, которого бы себе способил, дал»⁴⁶.

Вручення позову. Вручення відповідачеві позову до суду, що першим з-поміж інших вознівських функцій фіксується у відповідному артикулі, було

⁴¹ ЦДДАУК. Ф. 27, спр. 2, арк. 47 зв.

⁴² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 107.

⁴³ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 116–116 зв., 1570 р.

⁴⁴ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 213–216 зв.

⁴⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 211 зв.

⁴⁶ Там само. Спр. 18, арк. 382 зв.

чи не найголовнішим з-поміж інших його обов'язків⁴⁷. Адже передовсім похибки у тексті позову, а також деталі його вручення стороні могли стати підставою для відхилення справи або перенесення її на інший термін. Позивач на перших же етапах судового процесу мусив продемонструвати перед судом і стороною-контрагентом випис визнання возного (розд. 4, арт. 23), де фіксувалися дата, місце та обставини виклику сторони до суду. За правовою нормою (арт. 9, розд. 4) та судовою практикою позов міг вручатися відповідачеві безпосередньо – «при костелі, у суду і на кождомь містцу», або ж кластися у дворі його маєтку чи втикатися у ворота. При цьому возний мав зазначити на обох позовах – тому, що вручався відповідачеві (копії), і тому, що залишався у позивача – термін провадження процесу: «возный на обеюхъ позвехъ рокъ писати маеть». Ця інформація могла бути досить розлогою, фіксуючи імена сторін, дату та місце вручення позову тощо⁴⁸. Якщо возний не вмів писати, то на вимогу того ж артикулу він мав «оного позванья сознанье на письми подъ печатью своею дати» і визнати свої дії перед судом. Ідеться тут про «квит» – попередньо підготовлений у канцелярії текст про вручення позову, що додавався до самого позову: «кгдаж, дей, возный помененый ани квитов своих при позвехъ, если писати не умееть, не положил, ани року на позвех, если писати умееть, не написал»⁴⁹.

Інколи невміння возного писати могло призвести до ускладнень для сторони, яка його запрошувала. Так, попередньо на прохання возного Михайла Голуба був складений квит, де вказувалося, що він увіткнув позов у ворота двора Киселя. А між тим, остерігаючись актів насильства з боку оскарженого, який йому погрожував, возний поклав позов у дворі Киселевого підданого⁵⁰. Відповідач у ході майбутнього судового процесу міг скористатися з невідповідності тексту квиту реальним обставинам вручення позову і на цій підставі вимагати відкладення справи.

⁴⁷ На важливості вручення позову як функції возного акцентує увагу Володимир Поліщук, див.: *Поліщук В.* Запровадження уряду возного... С. 198–199.

⁴⁸ ЦДАУК. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 117–117 зв: «...на вирху позву напис власное руки возного повиту володимерского Исакия Долматского зложения року так есть написано: «Року тисеча пясот осмьдесят третего мца ноябра пятогонадцать дня через мене Исакия Долматського, возного пов-ту володимерского, положон и уткнен сей позов земьский володимерский у ворота двора пна Николая Кграби и малжонки его паней Ганны Еронимовны Крупского лудинского на части ихь млсти. Писаный по их мл в жалобе в Бозе велебного его млсти князя Викторина Вербицкого, бискупа луцкого и берестейского, и капитулы бискупства луцкого о речъ в томъ позве меновите и по достатку описано, за которым позвомъ и рок стати перед судомъ земьскимъ ихь млсти зложил есми ведле позву, яко в немъ описано есть. Исакий Долматский, возный. Влосная рука».

Досить сумнівно, щоб такий розлогий текст міг вписуватися безпосередньо в момент вручення позову, найімовірніше, що він вносився до позову возним заздалегідь.

⁴⁹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 135, 1588 р.

⁵⁰ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 369–369 зв.

Важко сказати, яка частина возних була неписьменною (а чи лише не вміла писати⁵¹). Адже інформація про це є вкрай спорадичною і з'являється в джерелах зазвичай внаслідок порушень звичних процедур або зловживань з боку возних. Прикладом може бути скарга Матея Викгнанського на возного Щасного Злободського. Скаржник твердив, що у відповідності з рішенням суду він передав супротивникові маєток і особисто склав для возного, який ввів сторону у володіння, текст визнання цього факту, оскільки той «самь читати и писати не вмеет». Злободський потому мусив засвідчити виконання декрету в гродській канцелярії і передати документ для фіксації в актові книги. Натомість возний, за словами скаржника, неправдиво твердив про спротив Викгнанського виконанню вироку⁵².

Втім, відносно регулярну інформацію про вміння тим чи тим возним писати можна отримати з текстів вознівських визнань, де досить часто фіксується, чи возний власноруч вписав до позову необхідну інформацію, а чи лише долучив до нього квит.

Окрім позовів, возний також з ініціативи зацікавленої сторони вручав іншого роду листи, скажімо, «упоминальні» чи заручні, про що згадується і в Статуті (розд. 1, арк. 19).

Інші функції, передбачені Статутом. Серед важливих обов'язків возного, на яких акцентує увагу Статут, передовсім варто згадати оглядання ним наслідків кримінальних правопорушень і визнання їх на уряді. Попри те, що ця функція в переліку вознівських «служб» займала останнє місце, за важливістю вона навряд чи поступалася врученню позову. Адже скаргу скривдженого на суді мусив обов'язково підтвердити наданий урядом возний⁵³, який оглядав наслідки правопорушення. Більшість скарг на возних стосується саме їхніх неправдивих визнань: «Над пристойность свою и присягу, которую вчиниль на тоть врьядъ свой, возний, приехавши на врьяд луцкий, не такъ якъ видил або слышалъ, але фальшиве до книгъ городовыхъ тую справу вызналъ»⁵⁴.

Визнання возного часто практично дослівно збігалося з текстом скарги скривдженого, що вказує на активну участь зацікавленої сторони у його підготовці. Врешті, багато обставин правопорушення возному доводилося засвідчувати виключно зі слів потерпілого *post factum*, скажімо, обсяги нанесених шкод (інформація свідків у судових справах теж великою мірою ґрунтувалася на твердженнях зацікавленої сторони)⁵⁵. Тож можливість неправди-

⁵¹ Оскільки для ранньомодерного часу невміння писати не конче означало невміння читати, однак трапляються згадки, що вказують саме на неписьменність возних. Так, Хацко Чуват Туличовський вказує на своє невміння читати, «бомь грамоти ся не училь» (ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 271).

⁵² ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 59.

⁵³ У цих випадках надання повноважень возному на урядування робилося автоматично, після занесення скарги скривдженим до суду.

⁵⁴ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 584.

⁵⁵ Там само. Ф. 27, спр. 1, арк. 115–116 зв.: Федір Калусовський, умоцований Івана Ключьского, у справі про звинувачення його клієнта Олізаром Кирдеем Мильським про найзд на

вого свідчення возного була закладена у самому способі визнання, який значною мірою носив конвенційний характер (окрім зумисного фальшування за домовленістю зі стороною). Втім, ця функція возного ще чекає на окремих, детальніший аналіз.

Возний мав супроводжувати сторони до присяги⁵⁶ і у конфліктних випадках засвідчувати перебіг процедури. Так, невизнання присяги підданого кн. Василевої Курцевичевої, який мав дефект мови, і, таким чином, не міг задовільно відтворити текст, сторона «осветчила» возним⁵⁷.

Возний мав бути присутнім при різного роду свідченнях особи/осіб, що могли мати юридичні наслідки, скажімо, про віддачу/невіддачу боргу⁵⁸. Передбачена Статутом передача через возного власності за судовим декретом стороні, що виграла справу (т.зв. «ув'язування» у власність)⁵⁹, була лише частиною ширших повноважень – обов'язковій його присутності при виконанні різного роду вироків.

Функції возного в судовому процесі. Попри обумовлену Статутом скромну роль возного у судовому процесі, що обмежувалася супроводом свідків до присяги, на практиці кожен його етап потребував вознівської присутності. Позивач, з'явившись на процес у призначений термін, перед початком провадження справи звертався до суду з проханням надати йому возного, який мав закликати відповідача («волаючи» тричі згідно з правом)⁶⁰. Обвинувачений теж потребував свого возного, адже саме через возних як посередників відбувався обмін документами поміж сторонами, а також сторін із судом.

Звернімо увагу на один із епізодів судового процесу, де позивач просив суд не брати до уваги інформацію про хворобу відповідача поміж іншого і через те, що лист про це безпосередньо під час процесу був вручений

маєток Киселин, не прийняв врядовый випис вознівського свідчення, оскільки возний не був наданий від суду: «кождый кгвалт праве маєт быти оповедан околичным суседом, а потом на вряде ожаловати, возного з уряду за листом врядовым взяти и тот кгвалт и знаки кгвалту, шкоды, которые бы ся на тотъ час стали, маючи шляхту при возном, оказавши и осветчивши, на вряд то отнести и, давши, до книг записати, выпис взяти».

⁵⁶ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 335 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 384 зв.: «сторона просила про возного з уряду».

⁵⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 11 зв. – 13.

⁵⁸ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 649 зв. – возний запрошується стороною «ку пригледанно отдаванья сумы пнзей».

⁵⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 42 зв. – 45. Возний Андрій Сікорський зі шляхтою їздив до Михайла Мишки Варковського, щоб за королівським декретом ввести в Мищині маєтки Василя Гулевича, однак слуги Мишки порвали реєстр і пхали за пазуху возному, а «грозили и отповедали ему шибеницею, мовечи, иж, дей, ся есь унадилъ до пана нашего з позвы [...], але, дей, тебе за то быт на шибеницы».

⁶⁰ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 282. Тож Матвій Малинський «не ведати для которых причин хотечи тые рочки розорвати, абы не дошли, из немало помочников своих напрод немалые бунты, бурды и звады чинил, а потом и возных двох урядовых, которых толко два было, абы до суду не привольвали, з места праве кгвалтовне повывозил и не ведати где их пред три дни трымал, аж в неделю выпустил».

стороні не через возного, супроводжуваного свідками-шляхтою. Відповідач посилався при цьому на арт. 19, розд. 1: «ведле, дей, артыкулу девятогонадцать в разделе первомъ не заховал, же через возного и шляхту оногу листу стороне не подал»⁶¹.

Насправді ж у цьому артикулі йшлося про процедуру вручення через возного королівських листів оскарженому, який позивався перед королівським судом. Уповноважений відповідача зреагував цілком слушно, вказавши на арт. 13 розд. 4, що безпосередньо стосувався випадків хвороби сторони на час судового процесу і передбачав листовне інформування про це суду і контрагента, однак не регламентував самого способу передачі листів: «ув артыкуле третегонадцать раздела четвертого не описует ани того учитъ, абы листы такие отворонные через возного стороне даваны быти мели, одно через листы свои отворонные суду и стороне знати дати мают»⁶².

Можна припустити, що позивач, вимагаючи возного, лише маніпулював правовими нормами з метою виграти справу. Однак вручення таких листів, як і інших документів, саме через возного було традиційною практикою у судовому процесі, що і творило, ймовірно, звичаєву норму. Так, умоцований Остафія Малинського приніс до суду лист від свого клієнта, де той сповіщав, що не може брати участі у процесі через хворобу, і просив суд про возного для передачі судові і стороні того листа: «Мы ему придали возного повету луцкого Юря Рогачевского, который подал нам, суду, два листы отворонные, а третий пну Михаилу Вороне яко стороне [...], писанный от п(а)на Остафья Малинского, ознаямующи о хоробе своей»⁶³.

Цілком імовірно, що возний міг засвідчувати також протокол судового процесу, який сторона надавала судові для вписування до книг. Це підтверджується скаргою Янової Загоровської на возного Юрія Рогачевського, який відмовився письмово засвідчити «квит» – запис провадження її справи каптуровим судом⁶⁴.

Інколи возний, наділений достатньо високою кваліфікацією, міг виконувати і складніші функції при стороні, що його запросила, аніж просте засвідчення перебігу процесу. Так, возний Дем'ян Мокренський визнав, що був у справі Остафія Малинського на земському суді та, «добре прислухавши и на цедулу списавши», подав той запис судові для вписування до книг⁶⁵.

Возні як офіційні свідки потрібні були стороні також у випадку оскарження нею зловживань чи некомпетентності суду, адже саме вони засвідчували претензії скривдженого. Так, у попередньо наведеному прикладі Мокренський скаржився на земський суд, який погоджувався вписати протокол процесу до судових книг лише у тому випадку, коли «не будет ли тая цедула

⁶¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 84 зв. Там само. Ф. 26, спр. 3, арк. 743.

⁶² Там само. Арк. 84 зв. – 85.

⁶³ Там само. Ф. 26, спр. 3, арк. 743.

⁶⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 482 зв. – 483.

⁶⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, 19–19 зв.

проти нас»⁶⁶. В іншому випадку адвокат Миколи Лисаковського, незадоволений перебігом судового процесу, скаржився на земський суд, який не надав йому возного, сказавши: «На што тебе возный». Тоді уповноважений Лисаковського засвідчив цей факт через возного Оранського і шляхту і вписав скаргу до гродського суду з метою апеляції до короля⁶⁷. Також відомо, що возний оголошував перед шляхетським загалом про початок судових засідань, а також «волав» про їхнє завершення⁶⁸.

Поширення інформації. На возному лежав обов'язок оголошення шляхті про вирок баніції (тобто, вигнання правопорушника за межі Речі Посполитої), що забороняв будь-кому переховувати баніта у своєму домі, а також спілкуватися з ним⁶⁹.

Возний провадив процедуру волання над тілом убитого, тобто публічного оголошення про вбивство і вбивців на прохання родичів небіжчика, що відбувалося при трупі, зазвичай, в момент поховання⁷⁰. Врешті, вся офіційна інформація поширювалася саме на такий спосіб – через оголошення її возним у публічних місцях.

Возні в приватному/позасудовому просторі. На цьому функції возних не вичерпувалися і передовсім тому, що суд відігравав далеко не головну роль у залагодженні різного роду конфліктів у шляхетському соціумі. Чи не найдієвішими для відновлення/підтримання миру серед членів шляхетського загалу були позасудові механізми, що дозволяли примирити їх з найменшими втратами. Ідеться передовсім про полюбовний суд, де возні зі свідками-шляхтою обов'язково асистували кожній зі сторін на всіх етапах його провадження, точнісінько так, як і в офіційному судовому просторі⁷¹.

Конфлікти поміж повноправними членами шляхетських спільнот, осілою шляхтою, зазвичай велися руками їхніх слуг і підданих, а, відтак, полагоджувалися поза офіційним судовим простором у відповідності з правовими при-

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 6 зв. – 8. Земський суд на це заявив: «Будеш ли ты большей мовити, теды будеш у дубине».

⁶⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 425 зв. – 426: «мы, врядники кгородские луцкие сие теперешние роки [...] через возного повиту луцкого Богдана Коптя выволати есмо дали».

⁶⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 286 зв.

⁷⁰ Див.: *Черкаський І.* Поволання над трупом забитого // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. I. К., 1925. С. 90–107. Див. також варіант «поволання», який був вчинений над трупом возного Яроша Жука Котелницького: «Пан Якимъ, давши вложить того трупа забитого замордованого небожчика Яроша въ труну, через мене, возного, при шляхте неоднокротъ вже помененой, в мeste тутошнемъ Володимерскомъ на рынку на вси чотыри стороны, проводячи до замку и до церкви, о збитъе и заморьдованъе того Яроша Жука Котелницкого, возного, на Яска Оранского и Семена Олеского поволанъе вчинил и на вряде кгородскомъ поволалъ, и в притворе церкви Светое Пречистое тило его поставиль» (ЦДІАУК. Ф. 28, оп 1, спр. 13, арк. 136).

⁷¹ Див.: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004. С. 207–228.

писами і звичасвими практиками⁷². У цих випадках скривджений за участю возного і шляхти – офіційних свідків – приїздив до пана кривдників, у чий юрисдикції вони знаходилися, просячи «про справедливість», тобто про суд за участю приятелів з обох сторін. Однак у випадку порушення одним із контрагентів усталеного порядку замирення такі справи переносилися до офіційного суду. Тож кожна зі сторін дбала про надійних свідків, які могли засвідчити перебіг подій, що ними й виступали возні.

Конфлікт у шляхетській спільноті мав свою специфіку, адже провадився він руками осіб, що керувалися у своїх вчинках, попри інше, лицарським набором чеснот, який часто суперечив правовим приписам. Зокрема, погрози заподіяти шкоду, що заборонялися правом, між тим входили як важливий елемент до обов'язкового лицарського способу ведення війни. Тож навіть такі неправові дії часто провадилися за присутності возного⁷³. Так, возний Михайло Голуб Сердятицький визнав на суді, що зі шляхтою «былемь на потребе пна Якуба Крусиньского, то ест, иж односил есми от него лист приятелей его шляхты земли Бельское до пна Федора Солтана, писара земьского водимерьского, до дому его туть у Володимери, который лист приятели его прислали, иж што пану Федору Солтану, писару, отповед были на здорове его учинили, его с тое отповеди волнымь [чинят]»⁷⁴.

Наїзди на масток супротивника, які також були традиційними актами ворожості, попри свій неправовий характер, в окремих випадках провадилися при асистуванні возного⁷⁵. Теж саме можна сказати і про виклик на поєдинок – позасудовий спосіб вирішення суперечки поміж шляхтичами, який за сеймовою конституцією 1588 р. міг провадитися лише за дозволом короля. Так, брати Загоровські у конфлікті кн. Ганни Деспотівни з Василем Гулевичем, приготувавши цедулу з викликом на поєдинок, змушували возного Хацка Чувата його нести: «Я ся вымовлял, не хотел есми его брати. Пан Загоровский Федор почал ся на мене грозити, абых его взял. Я, боечися, абы мя тое ж не поткало от них, што иных возных у Холопечох потыкало, тот список есми от них взял»⁷⁶.

Врешті, кожен крок приватного життя, який потенційно мав характер юридичного прецеденту, або ж у далекій чи близькій перспективі міг спровокувати конфліктну ситуацію, діявся у присутності возного. Це стосувалося, скажімо, різних етапів укладення шлюбу, похоронів, під час яких читався

⁷² Детальніше про це див: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 6. Київ. 2006. С. 111–118.

⁷³ *Старченко Н.* «Одповеді» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 301–302.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 38 зв.

⁷⁵ Там само. Спр. 20.

⁷⁶ Там само. Спр. 9, арк. 147–147 зв.

заповіт і з'ясовувалися спірні моменти поміж спадкоємцями⁷⁷ тощо. Звернімо увагу на присутність возного при слугі кн. Андрія Головні Острожецького, який їздив з листом від князя до його дружини Настасії Словичівни Малинської, що полишила дім через побиття чоловіком⁷⁸.

Тож підсумувати тотальність вознівської участі у житті шляхетської спільноти можна словами автора того ж таки XVI ст. Лукаша Гурніцького, який зазначав, що «mało nie wszystko prawo wasze na woźnym [...] zawisło»⁷⁹.

Особливості вознівського урядування. Шляхетський загал, попри звичну конфліктність, був незацікавлений у прямій агресії, що загрожувала життю її членів. Це породжувало особливий, демонстративний характер перебігу конфлікту, де публічно висловлена інвектива чи погроза часто замінювали фізичні дії. Існували й інші варіанти каналізації агресії, зокрема – заміщувальні щодо самого шляхтича об'єкти, якими зазвичай виступали його слуги і піддані. Звернімо увагу на репліку адвоката княгині Барбари Збараської під час судового процесу з приводу побиття її слуг і підданих, який за допомогою блискучої метафори так висловився щодо функцій слуг при панові:

«...што слугам учинено, то ся розумієт, якобы ей самой, *кгда ж ковал клеици для тог(о) маєт, абы его не угорало*. Так же теж каждый пан слугу для того ховаєт, абы то чинил, што ему роскаже, и *кгда се який деспекть слуге стане, тогда се то болей п(а)на дотыче, а слуги ничего*»⁸⁰.

Возні, що були учасниками «гарячих точок» шляхетського повсякдення, теж досить часто виявлялися об'єктом, на який спрямовувалися агресивні дії безпосередніх учасників конфлікту. Не ставало на заваді й те, що безпека возних охоронялася правом, а вони самі були членами шляхетської спільноти.

Позов шляхтича до суду сприймався як один з етапів конфлікту, що ображав честь оскарженого, а возні – уповноважені сторони – разом зі шляхтою «людьми добрими» ставали заложниками цієї ситуації. Звернімо увагу на скаргу возного, що демонструє цілком типову ситуацію поведження з возним і свідками при ньому під час виконання урядницьких обов'язків:

«Мене, возного, посланьца врядового, и сторон первопомененных соромотил, словы неучтьивыми на нас ся торгалъ и листов врядовых и копей до рукъ своих не брал, и мене кием по руках, по листехъ и по копейх ударилъ, а потом и сторон тым же киемъ бил, и на остаток не одно тымъ, але и другими киими з слугами своими нас з дъвора выбил»⁸¹.

⁷⁷ Там само. Спр. 29, арк. 266 зв. – 267. Звернімо увагу на справу, де під час поховання возний «сыкгнетъ з гербомъ еє м(и)л(о)сти тут же, первой нижли тело до земли упущено, збил» (ЦДДАУК. Ф. 14, оп. 1, спр. 14, арк. 384).

⁷⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 408–408 зв.

⁷⁹ Górnicki Łukasz. O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem. Wydanie K. Turowskiego. Sanok, 1855. S. 46.

⁸⁰ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр.16, арк. 321.

⁸¹ Там само. Спр. 6, арк. 269.

Поширеним способом зневаження возного, що фіксується на території всієї Речі Посполитої, було змушення його до поїдання позову⁸². Маємо кілька яскравих епізодів. Так, Хацко Чуват скаржився на дружину Дем'яна Гулеви-ча, яка кинула позов під лаву, а коли возний зі шляхтою пішли до воріт, закликала слуг і підданих на квалт:

«сама великим голосомъ заводала, казала возному тотъ позовъ зъести, и в тот, дей, час, кладучи возному тотъ позовъ квалтомъ у ротъ, зубъ выбили и бороду вырвали, который знакъ – позовъ жваный, кровью и волосы з бороды возного вырваные на врьд...посылам»⁸³.

Іншого разу возний скаржився на те, що позваний «...листы упоминальные и копии мни, возному, в губу пьхал и казал их ести, чого, дей, я не звыкъ чинити, а ни ся на то вродил, абых мел листы ести, бо воле хлебъ або иньшие якие покармы, аниж листы, ести»⁸⁴.

Аналогічною є скарга возного на Івана Ощовського, який відмовився брати позов: «Онъ их от мене самъ руками своими брати не хотелъ, фукаючи на мене и поведаючи, абыхъ их с капустою поель»⁸⁵.

Свідки «люди добрі» теж часто відробляли своїм здоров'ям за ті вигоди матеріального і нематеріального характеру, що отримували від сторони, яка їх винаймала:

«Кинулся на тых людей добрых..., почал поличковати и бороду ему вырвал и, доставши сабли, плазом и тыльцем бил, и потом пахолку казал нагнути за лоб, а сам обыходечи, пугою великою бил, а потом Моисея также поличковал, саблею и пугою бил, и за тым их з кганку за лоб зволочити казал, там же их на доле слугам своим киими бити казал»⁸⁶.

Більш того, якщо возний був урядником, чия безпека охоронялася правом, то свідки – «люди добрі» такого захисту не мали: «тебе, пне возный, яко уряд почтил, але той стороне, што при тебе были, руки и ноги киемъ казал бых отбить, жебы знали, яко до мене с позвы ездити»⁸⁷.

За нанесення фізичних травм возному передбачалося покарання: подвійні штрафи і шість тижнів сидіння в замку (розд. 4, арт. 6). Однак, попри велику кількість скарг на насильство щодо возного, практично не зустрічається судових процесів, де він виступав би як його ініціатор у зв'язку з моральними чи фізичними втратами. Мені трапилася лише одна така справа, що фіксує перебіг процесу між генеральним возним Матисом Славокгурським, який отримав серйозні поранення під час урядування, і його кривдником Василем Жабокрицьким. Попри абсолютну прозорість інциденту і готовність возного

⁸² *Mrukowna J.* O zmuszaniu woźnego do połykania pozwu // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* T. XXII, 1970. Z. 2. S. 159–168.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 37 зв.

⁸⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 269.

⁸⁵ Там само. Ф. 25, спр. 31, арк. 951 зв.

⁸⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 39 зв.

⁸⁷ Там само. Спр. 13, арк. 346 зв.

присягнути на підтвердження своїх свідчень, справа на вимогу позваного була передана на апеляцію до трибуналу, що могло поховати її назавжди⁸⁸. Тож цілком імовірно, що потенційне насильство щодо возного розумілося як невід’ємна частина його роботи, яке, зазвичай, не передбачало покарання кривдника через суд, але мусило позначатися на реальній вознівській винагороді від сторони, в інтересах якої він урядовав (про це трохи згодом).

Врешті, до насильницьких дій щодо возного вдавалися і слуги високих урядників, з їхнього ж наказу. Звернімо увагу на скаргу скривдженого шляхтича, що намагався позвати до суду київського воеводу кн. Костянтина Острозького, однак намарне – князівські слуги чинили насильство над кожним з возних, хто з’являвся у Дубні. Тож, врешті, знайти сміливця, що наважився б з’явитися у мастках князя, стало практично неможливо:

«Жадного возного там до Дубна, до кн(я)зя воеводи киевского для тое справы звести не могу, А хотя бы, дей, тамь до Дубна кого до его м(и)л(о)сти кн(я)зя воеводи киевского и послал, нижли бы зо всего того ничего не было [...], бо там не одно возным, але и дворяном, посланцомь его кролевское м(и)л(о)сти легкость потыкает»⁸⁹.

Іншого разу урядник кременецького старости князя Миколая Збаразького, закликавши підданих «на гвалт», влаштував стрільбу по возному зі шляхтою, що принесли князеві позов до суду:

«Врядник почал мовити тыми словы недобрыми: “Юж так зрайцы, тут болшей не будете ездити». И з ручницы на мене стрелил, але так Бог хотель, же ручница нерыхло спустила, а я-м вбок конемь отскочил и покинуломь ему тот позовь в Белой Криницы у дворе на мурозе. А врядник з людмы великими окроками за нами гонили. Быхмо не мели добрых коней под собою, мусели быхмо там дати горла».

Возні також були зручними об’єктами для маніпуляцій як в ході судового процесу, так і поза ним. Інколи сторона на певний час ув’язнювала возних, намагаючись перешкодили їм у виконанні урядницьких функцій⁹⁰, або ж примушувала їх до неправдивих свідчень⁹¹.

⁸⁸ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 69 зв. – 71 зв.

⁸⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 209–209 зв.

⁹⁰ Там само. Спр. 19, арк. 282: Матвій Малинський «возных двох урядовых, которых толко два было, абы до суду не привольвали, з места праве квалтовне повывозил и не ведати где их пред три дни трымал, аж в неделю выпустил». Урядник Миколи Дорогостайського ув’язнив на три тижні возного Григорія Вербського, захопивши його в момент вручення позову (Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 327–329 зв.).

⁹¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 502–504: возний Василь Гуляницький скаржився на Степана Шумського, який змушував його вчинити вигідне для нього визнання: «Он мене и повторе за столь пхънул и поведил: “Ба вжо што хочешь, то чини, але бы ми тебе тут чотыри недели держати, только мусишь тое, што я тебе кажу, мне вызнати”. И иные слова непристойные, которыхъ ми ся тут передь твоею м(и)л(о)стью, пне подстаростий, яко передь врядомь, мовити не годит, што мне пан Шумский мовиль, там же стоячи у светлицы. [...] И, взявши за мою руку, казалъ, абыхъ я печат свою до того листу его притиснул».

Звичним способом оскарженого затягнути справу було звинувачення позивача у недотриманні всіх процедурних вимог щодо актів, які передували судовому процесові. Зустрічаються випадки, коли возного з боку позивача відповідач безпідставно оскаржував у попередніх випадках фальшування свідчень, а, відтак, у неможливості ним виконання вознівських функцій як особи «підозрілої». Таким чином адвокат Олізара Кирдея Мильського звинуватив возного Хацка Чувата: «Не повинен я тот позов отказовати для тое причины, иж тот возный Хацко Чуват, который тые позвы положил, ест человек подозренный во вряде своем, бо ему вже уряде его приганено, для чого вже болшь року тым врядом своим не справует»⁹².

Іншого разу возний Дем'ян Мокренський жалівся на Федора Загоровського, який перед судом заочно звинуватив його у фальшивому зізнанні:

«Без бытности моее заочне дал ся слышати и обнес мене перед их милостями многими пны станы шляхетскими, менуючи на мене, якобых я мел въ някиисъ sprawy, не ведаю, если же его млсти або чиее инное, фалшиве сознавати, чого, дей, до себе не чую и в каждого, дей, ... в.м., моих млстивых пнов, sprawy мои ест ясны и учъстивы, а не так, як оные его млст пан Федор Загоровский розумети рачит; чого ся, дей, я яко человек добрый учътивый его млсти пну Загоровскому с помочю Божею кождым часом справити готов»⁹³.

Як бачимо, звинувачення возного у фальшивих свідченнях, і – таким чином – спроби підважити його повноваження могли бути частиною стратегії сторони в ході судового процесу. Тож напевно не знаємо, чи відображали скарги на возних про їхні визнання «за коррупцьями» справді тотальну картину фальшувань, а чи йшлося не стільки про звинувачення возних, скільки про репліки, що мали на меті підважити позицію супротивника під час процесу. Якщо зважити, що возні свої урядові визнання робили значною мірою зі слів і за допомогою зацікавленої сторони, то й відповідальність мала, принаймні частково, лежати на ній. Чи не пояснює це практично повну відсутність реакції шляхетського загалу на протизаконні дії возного, який мав би, за статувою нормою (розд. 4, арт. 5), платити за фальшування головою?

Попри значну кількість звинувачень возних у неправдивих свідченнях мені зустрілася лише одна справа про відсторонення возного від урядування за фальшування⁹⁴. Михайло Голуб Сердяницький, возний Володимирського повіту, був неодноразово звинувачуваний рядом осіб, серед яких – князь Григорій Сангушкович, у неправдивих свідченнях на користь супротивників. Врешті, справа дійшла до волинського воєводи, в юрисдикції якого перебували возні, однак Голуб на суд воєводи не з'явився. Всупереч статутувій нормі,

⁹² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 104 зв.

⁹³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 134

⁹⁴ Там само. Спр. 21, арк. 364 зв. – 368. Окрім цієї справи маємо також позов до воєводського суду Левка Ісерницького з приводу несправедливого визнання: «Рокъ ку праву перedy его млсть княжа пана воєводу тамъ, где его млсть двором своим щасливе будетъ, тому возньому стати зложилемъ» (Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 189 зв.).

що передбачала смертну кару для возних за фальшування, і вимогу скаржника керуватися у судочинстві законом, а також незважаючи на зухвалу поведінку цього урядника, князь Вишневецький обмежився лише усуненням Голуба від вознівських обов'язків. Своє рішення воєвода мотивував на звичний спосіб – вказуючи на вкрай важливий принцип, який активно використовувався у волинському судочинстві – бути «прихилнейшимъ ку вызволенню, аниж ку каранню».

З іншого боку, кара смерті практично не застосовувалася на Волині щодо шляхти, тож поблажливе ставлення до вознівських зловживань могло бути пов'язане з загальною правовою ситуацією – не каралися, бо були шляхтичі: «Возный шляхтич, брат наш»⁹⁵.

Утім, навряд чи вознівський хліб можна назвати легким, а ризики при його добуванні – ілюзорними. Цього напевно не могли не знати ті, хто брався за урядкування. То що ж приваблювало шляхту у такому неспокійному уряді?

Вознівська платня. Згідно зі Статутом (розд. 4, арт. 5), виконання різних вознівських функцій оплачувалося таким чином: акт освідчення правопорушень – 1 гріш; ув'язання в маєток – 1 гріш від служби, від незаселеної орної землі – півгроша, при грошовому розрахунку від копи – по 2 пенязі; оплата проїзду возного до місця урядкування (помилкове) лише в один кінець становила за кожну милю один гріш. Загалом платня була більш ніж скромною, однак очевидно, що потреба в присутності возних під час різних актів шляхетського повсякдення призводила до можливості їхнього тиску на клієнта. На це вказує, зокрема, і текст каптурової ухвали: «Возный такеж в справахъ вряду своего заховатися маєт верне, цнотливе, не вытгаючи шляхты на подарки и на заплаты болшой, в статуте имъ постановлений, под каранемъ яко за фалшеръство»⁹⁶.

Сеймова конституція 1576 р. щодо мазовецьких прав, посеред іншого, регламентувала оплату вознівських послуг: зауважувалося, що ці урядники зазвичай вимагають більше, аніж передбачено правом, тож за кожну з вознівських процедур, а також за милю має платитися гріш і не більше⁹⁷.

Лукаш Гурніцький, зі свого боку, привідкриває приховані механізми і спонуки вознівського урядкування: «.....wszystka jego mysl o pożytku i ten ma za najlepszą rzecz na świecie; zezna jako mu każą, або jako mu hojnie zapłacą, i tak mówią ci wozniowie: gdy, prawi, zeznam sprawiedliwie, tylko mi grosz dadzą, a gdy nieprawde zeznam, dadzą mi kopę»⁹⁸.

Ілюстрацією до нормативних актів і трактату Гурніцького може бути скарга Михайла Дубницького на возного Юхна Андрійовича Оранського, який

⁹⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 16–19 зв.

⁹⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 459. (арк. 243)

⁹⁷ Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. II. S. 169–170.

⁹⁸ Górnicki Łukasz. O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach...S. 46.

вимагав за введення (ув'язання) в маєток Бискупичі, записаний йому владикою Феодосієм у 200 копах, по одному грошу від копи «за отправчєе або увязанє»⁹⁹. Таким чином, возний розраховував отримати 200 грошів, або 3 копи і 20 грошів, що становило дуже пристойну суму, у той час як за правовим приписом він мав отримати по два пенязі від копи, тобто 400 пенязів, або 40 грошів (1 копа = 60 грошів = 600 пенязів).

Втім, схоже, що і сама шляхта готова була платити більше від призначеної Статутом платні задля можливості дотримання всіх процесуальних формальностей. Так, служебник княгині Ганни Деспотівни Збараської Олехно Дух, скаржачись на луцького возного Дахна Гуляльницького, зазначає факт виплати йому винагороди за урядкування, що значно перевищувала офіційно передбачену: «З Берестка до Витонижа было полторы мили, а з Витонижа до Козлинич ехать три мили. Я ему зараз за то заплатил наперед, далом копу грошей. А што до Збаражи с пинезми ездил, за то ему дано две копе грошей литовскихъ. За все учинено досыт»¹⁰⁰.

В іншому випадку зустрічаємося теж з фактом достатньо високої грошової оцінки вознівських послуг – вигідних стороні свідчень – з боку кн. Олександра Збараського, що складала 5 золотих польських:

«Pamiętasz iż woźny to starzec, który był w sprawie od księżny Constantiej, zeznawał to, iż niedobrą relacją drugi woźny uczynił. Jeżeliby tu mógł przybyć s tobą, obiecuj mu ode mnie dobrą nagrodę i zadatku proszę cię daj mu 5 zł, a pan Kurowski ci da podwoję, do którego o to piszę, żeby przy tobie jechał, i strawuj go proszę cię dobrze, a ja tobie zaraz tu pieniądze oddam. Jeżeliby też nie mógł jachać, tedy niech tam relacją uczyni według obietnice swej dołożywszy tego, iż chciał i sam tu na trybunał jachać, ale przez starość nie mógł»¹⁰¹.

Звернімо увагу, що в окремих випадках клієнт забезпечував возного і засобами пересування. Так, Михайло Мишка-Варковський жалівся на кн. Костянтина Острозького, який «коня моего властного вороного, который под тымъ вознымъ был, з седломъ, з опанчею, нет ведома для которое причины взяти казал»¹⁰². В іншому випадку слуга Федора Дорогостайського скаржився на возного Ісакія Долмацького, який «с тым конем моим, на котором ехал, изъ седломъ и з уздою, от мене зникнул и теперь нет ведома, где на кони моемъ поехал, и п(а)на моего до немалой шкоды приправил»¹⁰³.

Врешті, винагорода возного, а також свідків при ньому, мусила компенсувати можливість насильства, що було, як уже зазначалося, частим супроводом ремесла возного. Тож при певному активному режимі роботи вознівська платня могла бути цілком привабливою для небагатої шляхти. Однак аналіз

⁹⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 2, арк. 80–81 зв.

¹⁰⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 78 зв.

¹⁰¹ Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. № 75. T. 1. S. 514.

Моя вдячність Ігореві Тесленку за надану мені можливість скористатися з цього джерела.

¹⁰² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. Арк. 209.

¹⁰³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 518 зв. – 519.

частотності появи возних на уряді демонструє дві різні моделі: активне урядування одних і загалом досить спорадичну появу на уряді інших. Активних, як на те, було небагато (див. у додатку таблицю), до таких умовно зарахуємо тих, хто став на уряді більше 20 разів, отже, четверо із 13 в Луцькому повіті і двоє – у Володимирському).

То що ж у такому разі приваблювало шляхту у вознівському уряді і, відтак, щодо кого возні виявляли лояльність, формальну і неформальну.

Возні: хто вони? Перший набір возних був представлений добре осілою, дрібною чи навіть середньої руки волинською шляхтою, однак згодом ситуація змінилася по окремих повітах. У Володимирському кількість возних до кінця XVІ ст. коливається у межах 3-6 осіб, чого було напевно недостатньо і що засвідчують постійні скарги на їхню нестачу. Так, Василь Шолуха Яковицький, скаржачись на Давида Яковицького про кривди, таким чином змальовує ситуацію з возними: «...того долго не ест до книг записано с тых причин, иж, дей, тебе, пне возный, ани иного возного так рыхло себе достат и способит не мogleмь, бо для великих справ в домех своих мало мешкаете, а иж теж вас, возных, немного ест»¹⁰⁴.

Іншого разу шляхтич скаржився на те, що не зміг знайти возного на свою справу, «бо пань Голубь, возный, поехал на справу пна войского до Луцька, а пань Мокренский на тот час хор, а пана Чувата дома не засталъ есми»¹⁰⁵.

У Луцькому ж повіті лише в кінці 60 – на початку 70-х рр. XVI ст. фіксується кілька випадків, що засвідчують брак возних, надалі їхнє число стрімко зростає і доходить у 80-і роки до 18 осіб, тобто збільшується втричі. З одного боку, це можна пояснити тим, що Луцький повіт був суттєво більшим від Володимирського, чисельнішою в ньому була шляхта, і, відповідно, потребувалося і більше возних. Це засвідчують також підрахунки обсягу вознівських робіт по повітах. У луцькій гродській книзі за 1575 рік зафіксовано, що 13 возних з'явилися на уряді 236 разів і свідчили у 303 справах, у володимирському гроді 1574 р. четверо возних побувало 104 рази, які зробили визнання про виконання вознівських функцій у 152 справах, причому на двох з них припадає лише 5 справ (тобто, обсяг вознівських обов'язків лежав в основному на двох возних). Таким чином, кількість вознівських свідчень по двох повітах становить 2:1, у той час як кількість возних – 3:1 (а якщо зважити, що один з возних Володимирського повіту виконав свої функції лише раз на рік, що дозволяє знехтувати при підрахунках цією особою, то кількісне співвідношення становитиме 4:1). Тож підрахунки засвідчують, що велика кількість возних у Луцькому повіті була продиктована не лише потребами адміністративно-територіальної одиниці. Питання про спонуки обіймання уряду возного окремими шляхтичами, поза чисто матеріальним чинником отримання вознівського «хліба», може привідкрити одну зі сторін механізму

¹⁰⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 184 зв.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 14, арк. 495 зв.

влади в регіоні. Тож спробуємо проаналізувати, щодо кого виявляли лояльність возні, і, таким чином, хто був зацікавлений у кількісному зростанні цієї урядницької групи.

Насамперед зауважу, що возні як урядники, хай і найнижчого щабля, ситуативно виявляли солідарність, однак в їхньому середовищі не зафіксовані родинні зв'язки. Не були жорстко підпорядковані старості, який, однак, мав достатньо як реальної сили, так і символічного капіталу чинити на них тиск. Звернімо увагу на одну зі скарг на луцького старосту Олександра Пронського і гродський уряд, яких, поміж іншого, звинувачували у насильстві над возними, а також маніпулюванні ними в стосунках зі скаржниками. Дозволю собі досить розлоге цитування, оскільки текст дуже виразно окреслює стосунки старости і возних, засновані на сваволі і подеколи майже необмеженій владі високого урядника. Тож Василь Борзобогатий Красенський у справі з кн. Пронським скаржився, що той «не только над нами самими, над повинными и слугами нашими, але и над возными, которые бы одно коли sprawy нши в кгороди Луцкомъ отпраповати хотели, по мысли своей, такъ пан староста, яко вряд и слуги его милости выконывають, бьют, мордуют, на дворе и в мисте в Луцку имають, у вежу сажают, такъ ижъ жаден с таковых звышъ менованныхъ особъ и возных для прошеня справедливости до пна старосты ехат не хотель»¹⁰⁶.

Врешті, позивачеві вдалося знайти возного, що подав до луцького гродського суду глейт, однак староста, «зъгвальтивши того, дей, возного Михайла Гулялницького, поведаючи его бытъ подданымъ своимъ, казал перед собою зъшарпавъши, потомъ у вежу всадити, ажъ, дей, яко в тумулте великомъ людей, прочъ зъ замьку ледьво увошол, который, дей, возный с того страху тое sprawy наше на жадномъ вряде, боячися, дей, такъ самого пна старосты, яко вряду кгородского Луцького и слуг его милости, намъ сознавати не смееть и не хочет»¹⁰⁷.

Втім, такі «лояльності», засновані на силі¹⁰⁸, стосуються загальної ситуації підпорядкування, проте не дають підстав говорити про певні неформальні зв'язки, в даному разі клієнтарно-патронального типу. Просити про надання возного, *de facto*, скривджена шляхта мусила у старости і його гродських урядників, однак, цілком імовірно, що досить часто повторюваний в сеймикових ухвалах і сеймових конституціях припис про можливість виконання возними своїх обов'язків без письмових повноважень з боку гродського уряду

¹⁰⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, Арк. 411 зв.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 413 зв.

¹⁰⁸ Наведу ще один приклад: слуга кн. Заславського скаржився, що вів справу князя у кременецькому гродському суді проти Михна і Бориса Корницьких, однак підстароста Станіслав Каменецький «сознания его до книг с п(а)номъ Андріємъ Жирицким, писаром кгородским кремянецкимъ, вписати и выпису выдати не хотели, а возный, дей, помененый Рыл того сознания своего, што видел и слышал, боялся и не смел п(а)на подстаростего кремянецкого на писме своем дати и не відаю, если же ми того признает, штомъ я многимъ зацнымъ людем оповедалъ» (Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 2 зв.).

був спрямований саме на те, щоб вивести їх з-під підпорядкування старостинської влади.

Повітові возні, як уже зазначалося, призначалися воєводою і знаходилися в його юрисдикції в питаннях зловживань своїм урядом, однак як вільні шляхтичі підпорядковувалися загальним юридичним інституціям. Тож, принаймні на позір, виглядає, що уряд возного, діючи в рамках різних судових інституцій, між тим не був вмонтований у владну систему регіону. Згадаймо, що возні приходять на зміну офіційним свідкам-видам, що за своїм соціальним статусом були слугами різних представників урядницької ієрархії, а також приватних осіб¹⁰⁹. Вимога осілості возного, і, відповідно, його включеність у шляхетську спільноту мусила виступати певною гарантією його незалежності і об'єктивності урядування.

Тож неже справді йшлося про цілком незалежних осіб, жорстко непідпорядкованих владним структурам, яких хіба що силою можна було примусити діяти на руку певним особам? Між тим окремі принагідні згадки, що зрідка зустрічаються в актових записах, змушують поставити під сумнів дане твердження. З них, зокрема, довідуємося, що возний Мартин Славокгурський – службник кн. Януша Збараського¹¹⁰, Михайло Шабанович Гноєнський, що лише раз з'явився на уряді 1574 р. – слуга Миколи Лисаковського¹¹¹, Юхно Оранський – службник Петра Загоровського¹¹², Карпо Кобилєнський – слуга Михалової Загоровської¹¹³, Григорій Вербський – слуга кн. Марії Гольшанської, «который се быт менует возным луцким»¹¹⁴, пізніше згадується слугою Олександра Семашка¹¹⁵.

В одній зі справ був звинувачений у неправдивих свідченнях службник Михайла Мишки-Варковського Григорій Анцутич, якого «яко голоту» возний Гнат Покошовський припоручив панові для провадження над ним суду («о вчиненье з нимь яко з голотою справедливости на тую жалобу мою»): «...приручил есми очевисто его млсти пну Михайлу Мышце Варковскому [...] службника его млсти Григоря Анцутича, который возным тутошнимь повету Луцкого быти ся менит поведает, у чотырохъ тисечохъ копах грошей личбы литовское»¹¹⁶.

Лояльність таких службників-возних яскраво демонструє скарга слуги митрополита Онисифора Федора Бережецького на возного Ждана Чирського¹¹⁷, який

¹⁰⁹ *Поліщук В.* Запровадження уряду возного... С. 208. *Його ж.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація: Альманах. К., 2000. № 1. С. 123–163.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 55 зв.

¹¹¹ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 161–165 зв.

¹¹² Там само. Спр. 3, арк. 48 зв. – 61, 1570 р.

¹¹³ Там само. Спр. 10, арк. 1–4 зв., 1596 р.

¹¹⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 85.

¹¹⁵ Там само. Спр. 29, 1596 р.

¹¹⁶ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 696–696 зв.

¹¹⁷ Ждан Цирський (Чирський) згадується як землянин холмський (Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 224).

відмовлявся нести митрополичий лист володимирському і берестейському владиці Феодосію, боячись як слуга прогнівити свого пана. Письмове нагадування підстарости, звернене до Чирського, про його вознівські обов'язки, сили не мало, оскільки вірність панові перевершила обіцянку возного при вступі на уряд, скріплену присягою, не діяти на руку жодній з осіб. Чирський висловився недвозначно: «...идеть тутъ о кн(я)зя Курпского и *владыку, которому я служу*»¹¹⁸.

Про існування у групі возних «своїх людей» засвідчує і лист князя Олександра Заславського до Бабинського, в якому він просить позичити возного в пильній потребі: «*Iż mi pilna potrzeba woźnego, proszę barzo wmc abyś mi wmc swego nazyczyć raczył. Odśłużę tę łaskę wmcі a woźnemu nagrodzę*»¹¹⁹.

Звернімо увагу на особу возного Фурса Михайловича (див. у додатку таблицю), який урядував виключно у справах луцького старости кн. Богуша Корецького і його людей. Староста, який напевно міг скористатися послугами будь-кого з возних, волів все ж мати справу з безпосередньо підпорядкованою собі особою, що зайвий раз засвідчує відсутність прямої залежності возних від старост. Аналіз свідчень у суді возних Луцького повіту (див. таблицю) демонструє таку картину: Сікорський Андрій досить часто урядував на користь Миколи Дорогостайського; Збранний Марко – Олександра Семашка; Верховський Левко, Коптевицький Богдан і Опарипеський Яско – на руку кн. Костянтина Острозького. Серед возних Волинського воєводства напевно фіксується служебницьке підпорядкування Михайла Шабановича Гноєнського, який став на уряді лише раз у справі свого пана.

Переважна більшість возних, що поєднували служебницькі функції і вознівські обов'язки, зазвичай не переобтяжували себе урядуванням, оскільки вознівство, схоже, було лише одним із напрямків діяльності такого слуги.

Тож цілком імовірно, що існування у Луцькому повіті значно більшої групи возних, аніж у Володимирському, можна пояснити різницею в структурі князівського і панського землеволодіння. Адже великі (чи відносно великі) маєткові комплекси були зосереджені саме в Луцькому повіті, що продукувало наявність цілого прошарку напівзалежної шляхти-слуг, яка тримала землю від князів чи магнатів і служила донором для поповнення вознівської групи. Цілком імовірно також, що лексика, якою користувалися в проханнях до воєводи про призначення нового возного, акцентуючи увагу саме на моменті його обрання шляхетським загалом, була лише риторикою, що приховувала інтереси впливової особи, чиєю креатурою виступав номінант.

Поріг вознівських очікувань. Уряд возного міг бути способом грошових надходжень, отримання певного соціального авансу від впливових осіб в регіоні, здобуття бажаної для прибульця-слуги осілості, і, таким чином, певної включеності його в шляхетську спільноту. Однак невелика частина

¹¹⁸ ЦДІАУК.Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 494–495 зв.

¹¹⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. № 75. T. 1. S. 576.

активних возних переконує в тому, що більшість із них не сприймала урядування як спосіб отримання прибутку. Відсутність руху возних щаблями урядницької драбини, як і дуже мале число «успадкування» уряду по батькові¹²⁰, знімає питання про можливість отримання возними суспільного авансу, і, відтак, привабливості цього уряду як соціального капіталу. Залишаються хіба що дивіденди за службу панові – серед яких чи не найпривабливішим була земля. Так, Олександр Пронський записав возному Фронцку Бромирському волоку землі у своєму маєтку Єрославицькому на вічність¹²¹. Щодо возного Станіслава Рожковського зустрічаємо згадку, що він мешкає у Дорогостаях¹²².

Особливо увиразнюється вознівство як канал здобування прибульцями осілості на Волині після введення генерального вознівства. Нагадаю про існування інтервалів, інколи досить значних, між датою отриманням автентики на вознівство і вступом на уряд, який був прямо пов'язаний зі здобуттям номінантом осілості в цьому регіоні, що фіксується в багатьох історіях новопоставлених генеральних возних. Цілком імовірно, що для прибульців з-поза меж Волині наявність на руках «автентики» могла бути додатковим бонусом в пошуках служби при панові.

Втім, існувала й інша можливість для поповнення групи генеральних возних, однак, схоже, нею могли скористатися лише впливові особи, що мали розгалужену сітку зв'язків у верхніх ешелонах влади. Звернімо увагу на лист кн. Олександра Заславського, адресований підканцлерові, з проханням прислати йому «автентики» на генеральне вознівство з волинської і коронної канцелярій. Можливо, князь у даному випадку діяв як брацлавський воєвода, а, відтак, можна припустити – справи з генеральними возними, що формально належали королю, продовжували перебувати в руках місцевих достойників:

«Zszedłem barzo na generałach: jedni barzo starzi, jeździć nie mogą, a mnie Pan Bóg okrutnemi kłopotami teraz nawiedził, gdzie *me incio* i opieki na mię z barzo wielkimi trudnościami *pupillor[rum]* włożono, gdzie potrzeba ustawicznie pilnować *ne quid patiantur detrimenti*, drudzy zaś poumierali. Proszę abyś wmc m[ілоściwy] pan z Cancellariej wołyńskiej rozkazał dać trzy autentiki na generały, a dwa z koronnej na generałów polskich. Od służę tę mściwą łaskę wmcі mego m[ілоściwego] pana»¹²³.

Така ситуація, втім, не міняла неформальної суті вознівського урядування.

¹²⁰ Яско Тихнович Оранський, возний у 1575–1580 рр., можливо, був сином одного з першої обойми володимирських возних – Тихна Андрійовича Оранського. Возний генерал в 90-ті рр. Федір Чуват Тулічовський, можливо, є сином Хацка Чувата Тулічовського, теж володимирського возного з першого набору (Ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 189 зв.).

¹²¹ ЦДІАУК.Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 728 зв.

¹²² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 26–27, 1583 р.

¹²³ Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. № 75. T. 1. S. 530.

* * *

Підсумовуючи, зауважу, що уряд возного, який, на відміну від вижив, за судовою реформою Великого князівства Литовського передбачався як інститут незалежних офіційних свідків, таким не став і стати не міг. Перші успішні спроби сформувати групу добре осілих на Волині возних, членів шляхетської спільноти, дуже скоро зійшли нанівець. Горішній поверх цієї досить ієрархізованої спільноти, представлений високими урядниками, що майже повністю склалися з представників князівських родин, як на правду, був зацікавлений у збереженні судової системи, вибудованої чи не виключно на персональних зв'язках.

Здається, про спроби протидіяти цьому, що були виявом кланової боротьби за сфери впливу, а, можливо, і актами шляхетської емансипації, можуть непрямо свідчити сеймикові ухвали і сеймові конституції, які з несподіваною постійністю зауважують право урядування возних без надання їм повноважень з руки старости чи гродського уряду, за винятком тяжких кримінальних злочинів. Певним глухим відлунням невдоволення можуть служити також справи, де шляхта вказує на служебницьку підпорядкованість возних чи їхню неосілість. Втім, ці міркування на сьогодні є радше гіпотетичними, що не стільки відповідають на питання, скільки їх ставлять.

Певним припущенням, що може, однак, задати дослідницьку перспективу, є підхід до вознівського урядування з усіма його проблемами як до конвенцій у межах шляхетської спільноти, яка на свій спосіб розігрувала виставу під назвою «справедливість». В такому разі найнижча ланка судової ієрархії – уряд возного – може виявитися вкрай привабливим об'єктом для дослідження шляхетського соціуму в цілому.

ДОДАТОК

Обсяг урядницьких обов'язків возних Луцького та Володимирського повітів (таблиця складена за матеріалами: Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 25, оп. 1, спр. 15; Ф. 28, оп. 1, спр. 8)

№	Возні	Кількість днів, упродовж яких возні ставали на гроді, та кількість справ, які вони засвідчували, з розбивкою по місяцях року*												
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Всього
Луцький повіт, 1575 р.														
1	Вербський Григорій			1/1	3/5	4/5	9/14	13/13	3/6	5/8	4/4		1/1	43/57
2	Рогачовський Юрій Федорович	3/4	7/9	3/5	2/2	6/7	6/6	6/8	4/5	1/1	2/2	2/4	1/1	43/54

* Перша цифра вказує на кількість днів, упродовж яких возні з'являлися на гроді, друга – на кількість справ, які вони засвідчили.

3	Сікорський Андрій	2/3	1/1	2/2	6/8	1/1	4/4	2/2	7/9	1/1	1/2	1/1	2/2	30/36
4	Гулялницький Тарас Іванович					3/3	2/5	6/7	5/10	2/2	2/2		1/1	21/30
5	Збранний Марко	3/4	2/3	2/2		4/4	1/1	3/5		1/2		1/1		17/22
6	Верховський Левко Грицкович	1/1		2/3		1/1		4/6	2/2	1/1	1/1	4/4		16/19
7	Зарецький Мартин	3/4	2/3		1/1	5/5	1/3	1/1						13/17
8	Коптевицький Богдан Федорович	3/6	1/2	2/2		1/1	2/3		1/1	2/2				12/17
9	Малиновський Ян					2/3	6/8		4/5					12/16
10	Фурс Михай- лович		2/2	1/1				1/2	?	1/2	1/1	1/1	1/1	9/14
11	Гулялницький Василь Іванович	2/3	1/1	2/2	1/1			2/2						8/9
12	Красносельський Григорій								4/4	1/1		3/3	8/8	
13	Опарипеський Яско		1/1		1/1			1/1			1/1			4/4

Всього 13 возних стали на замку 236 разів і свідчили у 303 справах

Володимирський повіт, 1574 р.

1	Мокренський Дем'ян	3/5	1/4	7/14	2/7	5/7	10/17	3/3	4/6	8/9	4/5	8/9	5/5	60/91
2	Чуват Туличовський Ясько	4/7	2	2	1	7/14	5/6	4/6	4	1/2	4/7	3/4	1	39/56
3	Баєвський Семен			2/2		1/1			1/1					4/4
4	Шабанович Гноснський Михайло	1/1												1/1

Всього 4 возних стали на замку 104 рази і свідчили у 152 справах